

תוכן העניינים

רשימת הקיצורים יא

מבוא

- א. ספר נחום ומקומו באסופת ספרי המקרא 3
- ב. מבנה הספר ואחרותו 3
- ג. סגנון ולשון 4
- ד. לדמותו של הנביא ומשמעות נבואתו 6
- ה. הרקע לנבואות נחום ותאריכן 8
- ו. ספר נחום אצל אנשי כת קומראן 9
- ז. ספר נחום במסורת ישראל 9
- ח. נוסח 9
- ט. מבחר ביבליוגרפי 12

פירוש

- כותרת (א, א) 21
- נספח א: נינוה 22
- מזמור: נקמת ה' באויביו (א, ב"ח) 24
- פירוש המזמור: כנגד יהודה ואשור (א, ט-ב, א) 30
- הקרב על נינוה ותוצאותיו (ב, ב"יא) 35
- נספח ב: חורבן נינוה 42
- מלך החיות שהורד מגדולתו (ב, יב"ד) 44
- נספח ג: האריה בספרות האשורית 47
- הקרב האחרון (ג, א"ז) 48
- לקח היסטורי לנינוה (ג, ח"יא) 53
- שיר לעג (ג, יב"ז) 56
- מלך אשור המובס (ג, יח"ט) 60

מפתחות

- מפתח לכתובים מחוץ לספר נחום שנדונו בספר 65
- מפתח העניינים 70

א. ספר נחום ומקומו באסופת ספרי המקרא

א. ספר נחום ומקומו באסופת ספרי המקרא

בנוסח המסורה, ספר נחום הוא השביעי בקובץ של תרי"ע עשר, אחרי ספרי יונה ומיכה ולפני ספרי חבקוק וצפניה. ייתכן שסדר זה משקף ניסיון קדום לסדר ברצף כרונולוגי את כל המורשת הספרותית מימי שלטון אשור בארץ-ישראל, מ"מי יותם אחז חוקיה מלכי יהודה" (מי' א, א), בשליש האחרון של מאה ח' לפסה"נ, עד "ימי יאשיהו בן אמון מלך יהודה" (צפ' א, א) – בשליש האחרון של מאה ז' לפסה"נ. סדר אחר נמצא בתרגום השבעים, בו הוצמדו יונה ונחום, שני הנביאים שניבאו נגד אשור (וכך נמצא שמיכה בא אחרי עמוס). קשר זה בין השניים מתגלה גם בתוספת שבת"י לנח' א, א: "מלקדמין אתנבי עלה יונה בר אמתי נביא דמגת חפר ותבת מחובהא וכדו דאוסיפת למחטי תב והתנבי עלה נחום מבית קושי כמא דכתיב בספרא הדין" (מלפנים התנבא עליה [על נינוה] יונה בן אמתי נביא מגת חפר ושבה מחטאה, וכעת כשהוסיפה לחטוא, שב והתנבא עליה נחום מבית קושי כמו שכתוב בספר הזה).

ב. מבנה הספר ואחדותו

נבואות נחום מכונסות תחת הכותרת "משא נינוה", המצביעה על הנושא המרכזי של דברי הנביא. מזמור קצר, המשמש מעין פרולוג, פותח את קובץ הנבואות המתחלק לשבע יחידות, כל אחת באורך שונה. דומה שהעורך, אולי הנביא עצמו (ראה בפירוש על א, ב-ח), ביקש לעצב שלמות הרמונית אחת בסידור זה, וקו מחשבה אחד פרוש על הכול: ה', א'ל קנא ונגם" (א, ב), הרודף את אויביו עד כלה, החליט להיפרע מאשור ולחזן את יהודה. תוכנית אלוהית זו מתממשת לעיני הנביא, הרואה כיצד מתנהלת הלחימה בתוך נינוה; הרס וגלות מציינים את סיומה, לשמחת העמים שסכלו כל כך תחת עריצותה. ואלה שמונת חלקי הספר:

- (1) המזמור (א, ב-ח), אקרוסטיכון ביסודו (עד האות כ"ף), מציג את המצע הרעיוני (את "ההקשר התיאולוגי" כניסוחו של צ'ילדס, עמ' 443) להבנת דברי הנביא בהמשך. ה' נלחם באויביו ומעניק מחסה לכל יודעיו. מאבקו ברשעים הוא מאבק קוסמי שכבר בעבר ניהל אותו באיתני הטבע (הים, הנהרות, ההרים), והוא נמשך מאז ומעולם;
- (2) ביחידה הראשונה, הסמוכה למזמור (א, ט-ב, א), מתפרשת מלחמתו של ה' כמשפט נגד ה"חשב על ה' רעה יעץ בלעל" (א, יא). מבלי שייזכר בשם, ברי שהאויב הוא אשור. לעומתו עומד יהודה הנושע, המתבשר על קץ ימי עינויו;

מבוא

- (3) ביחידה זו (ב, ב"יא) מתואר הקרב על נינוה בצבעים עזים ובתמונה מוחשית;
 (4) שיר לעג קצר (ב, יב"ד) על אריה טורף, שזומן לקרב עם ה', קרב שסופו ידוע מראש;
 (5) תמונה נוספת של קרב בתוך נינוה (ג, א"ז). לפי הנביא, מעשיה של "עיר דמים" (ג, א), "בעלת כשפים המכרת גוים בזנוניה" (ג, ד), מצדיקים את הענשתה. ביום אידה לא יימצאו לה מנחמים;
 (6) גורלה העתידי של נינוה מושווה לזה של העיר נא אמן שבמצרים, שעל אף חווקה, "גם היא לגלה הלכה" (ג, ח"יא);
 (7) מאמציה האחרונים של נינוה להתגונן – חיזוק הביצורים וכינוס לוחמים נוספים – הם לשווא (ג, יב"ז);
 (8) הודעה למלך אשור (ג, יח"ט) על התפוררות עמו לכל עבר מחמת חולשת שריו, ועל השמחה שפרצה בעולם למשמע אסונו.

ג. סגנון ולשון

ניתוח ספרותי מלמד, שבדומה לנביאים אחרים, נחום היה מצוי אצל מאגר הסוגות הספרותיות ודפוסייהן המקובלים, ולפיהם יצר את בשורתו. כך לדוגמה, ניתן להצביע על שיר בסגנון הקינה (ב, יב"ד) ועל שיר לעג (ג, יב"ז). תיאורי הקרב (ב, ד"יא; ג, ב"ג) הם מן המשובחים שבסוגה זו במקרא, ויש בהם עדות לכישרונו של נחום כמשורר מחונן. דמיונו אפשר לו להציג את מחנות הלוחמים ברוזמנית, והוא כאילו מדלג בין הכוחות ושומע את קולותיהם. רגע אחד נמצא לצד הבוזים את אוצרות העיר: "בַּז כֶּסֶף בַּז זָהָב" (ב, י), ובשני מתבונן במגינים המתמוטטים מרוב חרדה: "עֲמָדוֹ עֲמָדוֹ וְאִין מִפְּנֵה" (ב, ט). הקשבה צמודה לנבואות נחום מגלה את דרכי הביטוי וההבעה שהיו חביבות עליו ושהשימוש התכוף בהן מעניק לדבריו צביון אישי המושך את הלב.

1. אליטרציה

משחקי צלילים מעטרים הרבה מן התיאורים, ולעתים נוצרת צורה יחידאית (למשמען, עיינו בפירושו).

א, י	כי עד סירים סככים וכסבאם סבואים
ב, ב	נצור מצורה
ב, ג	כי בקקום בקקים
ב, ד, ה	באש פלדת... מראיהן כלפידים
ב, יא	בוקה ומבוקה ומבלקה
ג, ו-ז	ושמתין כראי, והיה כל ראין
ג, ז	ידוד ממך ואמר שדדה נינוה מי ינוד לה
ג, טו	שם תאכלך אש תכריתך חרב תאכלך כילק

ג. סגנון ולשון

ג, יז כגוב גְּבִי
ג, יז: ונוֹדֵד ולא נודע מקומו

2. שְׂרֹשׁוּר

החזרה על אותה תיבה, והשימוש בשורש אחד בצורות שונות, או בשורשים קרובים, טווים מארג שלם מפסוקים בודדים ומחצאי פסוקים.

ב, ד"ה באש פלרת הרכב ביום הכינו... בחוצות יתהוללו הרכב
ב, יג"ד אריה טָרַף בְּיָד גְּרוּתוֹ וּמִחֶנֶק לְלִבָּאֲתוֹ וַיִּמְלֵא טָרֶף חֲרִיו וּמַעֲנִתוֹ
טָרַפָּה... וְהִכְרַתִּי מֵאֶרֶץ טָרַפָּךְ
ג, ד מֵרֵב זִנְיָה זִנְנָה טוֹבַת חֵן בַּעֲלַת כְּשָׁפִים הַמְכַרְת גּוֹיִם בְּזִנְיָהּ וּמִשְׁפַּחַת
בְּכַשְׂפִּיהָ
ג, ה"ז וְהִרְאִיתִי גּוֹיִם מְעַרְף... וְשִׁמְתִּיךָ כְּרֹאֵי. וְהָיָה כָּל רֹאֵיךָ יָדוּד מִמֶּךָ
ג, ז"ח וְהָיָה כָּל רֹאֵיךָ יָדוּד מִמֶּךָ וְאָמַר שְׂדֵדָה נִינְוָה מִי יִנְוֵד לָךְ
ג, ט"ו"ז תֹּאכַלְךָ כִּילַק הַתְּכַבֵּד כִּילַק הַתְּכַבְּדִי כְּאַרְבֵּה... יִלַק פֶּשֶׁט וַיַּעַף. מִנְזוּרִיךָ
כְּאַרְבֵּה וְטַפְסְרִיךָ כְּגוֹב גְּבִי

במקרה אחד, השרשור שימש כמקשר בין שתי יחידות, בין מזמור הפתיחה (א, ב"ח) ופירושו (א, ט-ב, א): א, ח"י א פְּלָה יַעֲשֶׂה... מִה תַחֲשַׁבּוֹן אֵל ה' פְּלָה הוּא עֲשֶׂה... חֶשֶׁב עַל ה'

3. פעלים מורחבים

בתיאור הלהימה בעיר הועדפו בניינים מורחבים, שמצולם הארוך מעצים את תחושת ההמולה ששררה בקרב: ב, ה: "בחוצות יתהוללו הרכב ישתקשקון ברחבות מראיהן פְּלִפְיָדִים כְּבָרְקִים יִרוּצְצוּ".

4. ביטויים משותפים לנחום ולנביאים אחרים

דברי ישעיהו בן אמוץ השפיעו על ניסוחיו של נחום, במיוחד בקטעים המדמים את אשור כחיה טורפת ובהענשתה הקרובה:

פְּלָה הוּא עֲשֶׂה לֹא תִקּוּם פַּעֲמִים צָרָה
(א, ט) אֲדַנִּי ה' צְבֹאוֹת עֲשֶׂה בְּקֶרֶב כָּל הָאָרֶץ
(יש' י, כב-כג)
וְעָתָה אֲשַׁבֵּר מִטְּהוֹרַת מַעְלֶיךָ
וּמוֹסֵרֶיךָ אֲנַתֵּךְ (א, יג) (יש' י, כז); וְסָר מֵעֲלֵיהֶם עָלוּ וְסָבְלוּ מֵעַל
שְׁכֵמוֹ יִסּוֹר (יש' יד, כה)
שֶׁאֵינָה לּוֹ פְּלִיָּא יִשְׂאֵן כְּכַפְּרִים
וַיִּגְהַם וַיֶּאֱחָז טָרֶף וַיִּפְלִיט וַאֲיֵן מִצִּיל (יש'
ה, כט)

מבוא

ביטויים אחדים שותפים לנחום ולנביאים אחרים בני דורו:

כל פנים קִבְצוּ פָּאָרוֹר (יֹאֵל ב, ו)	ופני כלם קִבְצוּ פָּאָרוֹר (ב, יא)
ועל ירושלים יָדוּ גוֹרֵל (עב' יא)	ועל נכבדיה יָדוּ גוֹרֵל (ג, י)

ההודעה הציורית על הגעתו של המבשר ליהודה אומצה על ידי נביא הנחמה (יש' מ ואילך):

מה נָאוּוּ עַל הָהָרִים רִגְלֵי מִבְּשָׁר	הנה על הָהָרִים רִגְלֵי מִבְּשָׁר
משמיע שלום	משמיע שלום
מבשר טוב משמיע ישועה (יש' נב, ז)	
	חָגִי יְהוּדָה חֲגִיךְ שְׁלָמִי נִדְרִיךְ
כי לא יוֹסִיף יָבֵא בְךָ עוֹד עֵרֶל וְטֹמֵא	כי לא יוֹסִיף עוֹד לְעִבֵּר בְּךָ בְּלִיעַל
(יש' נב, א)	כִּלְהַ נִּכְרַת (ב, א)

5. אוצר המלים

מספר מועט של מלים זרות שמקורן באכדיית מופיעות בנבואות נחום, כגון: "מנזריך" (ג, יז), "טפסריך" (ג, יז). דומה שכל מי שחי בארץ-ישראל במאה ז' לפסה"ג, עשוי היה להכיר כמה מלים משפת המנהל האשורי, שהיה נהוג ברוב ארץ-ישראל יותר ממאה שנים. ואין בהן הוכחה לישיבתו של הנביא בגלות (ען דר וודה), או להיותו סופר בקי באכדיית (ספרונק).

ד. לדמותו של הנביא ומשמעות נבואתו

נחום ונבואותיו חורגים מן המקובל אצל נביאי הכתב. מלבד הביטוי "כה אמר ה'", המופיע רק פעם אחת (א, יב), לא נמצא בספר נחום אף לא אחד מן הביטויים האופייניים לנביאים, כגון "דְּבַר ה'" או "שמעו את הדבר הזה / שמעו את דבר ה'"; ולמעשה נחום אינו מכונה נביא. מצֵבֵר לכל זה, חסרה אצלו הביקורת החברתית והקריאה לעם להיטיב את דרכו, שהם מן הסממנים המובהקים של נביאי הכתב. מסיבות אלו, התרכו הסברות באשר לאופיו של האיש ולמהות דבריו.

המפורסמת שבסברות מעניקה לנחום מעמד של 'נביא פולחן' (כך לדוגמה זלין ופוהרר, עמ' 451-450; S. Mowinckel, *The Psalms in Israel's Worship 2*, New York-Nashville 1962, pp. 53-73; A.B. Johnson, *The Cultic Prophet in Ancient Israel*, Cardiff 1962). אין כאן המקום לדין מקיף במוסד זה, שעצם קיומו נתון במחלוקת חוקרים, אולם להלן עיקרי הדברים: לפי הסברה, נביאי פולחן שירתו בבית המקדש, ותפקידם היה להביא את מענה האלוהים לתפילותיהם של עולי הרגל; קטעים אחדים ממזמורי תהלים נתפרשו כדוגמות לדברי נביאים מסוג זה (השווה למשל, תה' יב, ו; כז, יד; צא, יד-טו). בעל ספר דברי-הימים ייחס את תכונת הנבואה לבני אֶסָף, הִיקָן, ויִדְוֹתָן, שהיו משוררים במקדש (השווה דה"א כה, א-ג; דה"ב כט, ל). אף היתה בידו מסורת המספרת על יחזיאל בן זכריה הלוי מבני אסָף, שבפיו תשובת עידוד מאת ה' ליהושפט ולכל קהל יהודה, שחילו את פני אלוהים לפני צאתם לקרב על בני מואב ובני עמון (דה"ב כ,

ד. לדמותו של הנביא ומשמעות נבואתו

יד"ז). אבל יש להדגיש כי אין בכתובים מתקופת המלוכה סימוכין לרעיון, שלנביאי הפתב היתה משרה כלשהי במקדש, וייתכן שבעל ספר דברי הימים הביא ראייה מאוחרת, מימי בית שני. נחום עצמו אמנם בישר ליהודה על שחרורה מעולה של אשור ושהגיעה העת לתשלום נדרי תודה: "הָגִי יְהוָה חֲצִיךָ שְׁלָמִי גְדֻרְיָה" (ב, א), אבל לפי צורתן, נבואותיו רחוקות מלהיות מענה לתפילות העם. כמו כן, המזמור כלל אינו דומה לתפילות שבת והוריה לה' על הצלת העם, כך שקשה לחשוב שהיה חלק מטקס שהתקיים כביכול בבית המקדש בהג הסוכות, כחודשיים לאחר נפילת נינוה (כהצעת אימבר, וזלין ופוהרר).

נחום אף תואר כ'נביא שקר', שעיקר נבואתו הפחת אופטימיות בעם, בהכרזתו שקרב קצה של אשור; אף השווהו לנביא השקר הנגיה בן עזור, שאָתוּ התעמת ירמיהו (יר' כת). אבל הצעה זו דומותיה, של פרשנים ביקורתיים מראשית המאה העשרים, מבטאות את אכזבתם מלאומיותו הצרה כביכול של נחום, ומרמתו המוסרית הירודה, המתבטאת לדעתם בהעדר נבואות בעלות אופי חברתי ובהעדר תוכחות, יותר מאשר מעצם ההקשר של נחום (דוגמה בולטת לפירוש מופרך מסוג זה אצל סמית, עמ' 280–281).

סברה אחרת מתמקדת בקהל של נחום, שנאנק תחת סבלות השעבוד האשורי ושהנביא ביקש לעודדו. משום שתוכחה קשה נגד אשור לא יכלה להיאמר בפומבי כל עוד הדיכוי נמשך, הופצו דברי הנביא בחשאי בין מאמיני ה' כמעין עלון מחתרתי עד יעבור זעם (רודולף, עמ' 143). ועוד נטען שנחום היה מגולי שומרון באשור. הנביא ישב באשור, משם שלח לאנשי סודו ביהודה את גילוי ה' אליו בצורת מכתב, "ספר חזון" (א, א; ון דר וודה). אך דומה שגישות אלה כושלות בהבנת אופי הנבואות. אלה לא היו חיבורים יבשים שנקראו מן הכתב בחדרי חדרים, אלא דברי שירה ססגונית ומלהיבה, שנועדו להישמע בקהל ולהלהיב את השומעים.

אמנם יש להודות שנסיונות אמירתן של הנבואות אינן ידועות, אבל אם ברקען היו שמועות שהגיעו ליהודה על אודות קרבות המתחוללים בלב לבה של ארץ אשור, כפי שאנו סבורים (עוד להלן, סעיף ה), ניתן לשער שהודעת נחום על קריסתה הוודאית של אשור יכלה להישמע לקהלים שונים, בשערי העיר ובשער בית המלך לסירוגין. אלה גם אלה יכלו להתחזק מהתלהבותו של הנביא, שבישר על מפנה ביחסו של ה' אל עמו, ולא כעתידי הרחוק כי אם בימיהם.

מיקוד מבטו של נחום במפלת נינוה מקנה לספרו את ייחודו, אך אין לדעת אם לפנינו לקט מבורר מפעילות נבואית ענפה יותר (השווה לנבואת עבדיה, שגם היא חד־נושאת, עריכת חשבון עם אדום). אמנם חורבן אשור עולה בנבואותיו של צפניה, בן דורו של נחום (צפ' ב, יג"ט), אבל רק כרכיב במשפט העמים ביום ה' העתידי לבוא. עבור נחום, אין כאשור סמל לרוע שבעולם, ההשתלטות על העמים לשם הנאה פרטית (ב, יג; ג, א, ד, יט); הוא אינו בא חשבון אתה רק על מה שחוללה לישראל. נחום הכיר בכך, שמאחורי סבלות ישראל תחת ידה הקשה של אשור עומד אלוהים – "וְעָנַתְךָ" (א, יב) – ולמרות שלא פירט את חטאות ישראל שבגללן נענש, הוא מבטיח שהגיעה העת לחננו: "וְלֹא אֶעְנֶךָ עוֹד" (שם). מבחינה זו נחום היה נביא נחמה, ויש להעמידו בשורה אחת עם נביא הנחמה האנונימי של גלות בבל (המכונה 'ישעיה השני'), שכמוהו ניחם את ישראל: "כי מלאה צבאה כי נרצה עונתה" (יש')

מבוא

מ, ב), וחזה לבבל "בת כשדים" . . . גברת הממלכות" סוף מר ביותר (השווה יש' מז, ה). יתרה מזו, אם נשווה את נחום לירמיהו, שפעל בשנים בהן אשור נאבקה על חייה (לפי יר' א, ב, משנת שלוש-עשרה ליאשיהו ואילך), נמצא שאין בדברי ירמיהו כל התייחסות לאירועים שהכריעו את גורל יהודה והמזרח הקדום כולו. מבחינה זו, החסר אצל ירמיהו מתמלא על ידי נבואות נחום, ובהן יכלו בני הדור למצוא פירוש וסעד לסערות המדיניות שהתרחשו סביבם.

ה. הרקע לנבואות נחום ותאריכן

בכותרת לספר נחום לא צוינו תקופת חייו של הנביא ושנות פעילותו, אבל בכך אין הוא בודד בין נביאי תרי-עשר, שאין בידנו פרטים כרונולוגיים על אודותיהם (יואל, ענדיה, יונה, חבקוק ומלאכי). יוסף בן-מתתיהו קבע את זמנו של נחום לימי יתם מלך יהודה, סמוך לזמנו של יונה מגת החפר, שניבא בימי ירבעם בן יואש מלך ישראל (מל"ב יד, כה), כלומר באמצע מאה ח' לפסה"נ. ככל הנראה התבסס יוסף על הנושא המשותף לשני הנביאים, הפורענות העתידה להשיג את ניגוה; הוא גם חישב ש"כל דברי נבואה אלה על ניגוה קרו מקץ מאה וחמש-עשרה שנה" (קדמ' ט, יא, ג [239–242]). על נחום כבן מאה ח' לפסה"נ נרמז בספר טוביה, המספר על טובי משבט נפתלי שגלה לאשור בימי שלמנאסר (השווה מל"ב יז, א-ז). לפני מותו, הודיע טובי לבני ביתו כי "דבר אלוהים על ניגוה אשר דיבר נחום, כל אשר יהיה ויבוא על אשור וניגוה . . . הכל בא יבוא" (יד, ה). לפי החיבור התנאי סדר עולם רבא (כ, כח), "יואל נחום וחבקוק נתנבאו בימי מנשה (מאה ו' לפסה"נ), ומפני שלא היה מנשה כשר לא נקראו על שמו", ולא ניתן הסבר לקביעה זו. בימי הביניים אומצה גישה זו על ידי רד"ק ואברבנאל, ורק אבן-עזרא הודה בפה מלא: "לא ידענו דורו של זה הנביא".

שתי רמזות בדברי הנביא לאירועים היסטוריים מחלצות אותנו מאי-הידיעה; הראשונה כיבוש נא אמן בירת מצרים (השווה ג, ח"י), שנפלה לידי אשורבניפל במסע האשורי למצרים בשנת 663 לפסה"נ; והשנייה כיבוש ניגוה בידי צבאות בבל ומדי בשנת 612 לפסה"נ. קורות נא אמן משמשות את הנביא כמופת מן העבר לקורה בניגוה בהווה. נראה שדוגמה זו של מפלת העיר המצרית יכלה להיות מובנת לציבור כללי ביהודה. יש לזכור, שבין הלוחמים שירדו למצרים עם אשורבניפל היו חיילים יהודים שגויסו למסע האשורי, עקב ההתחייבות הוּסאלית של ממלכת יהודה (ראה כוגן, אסופת כתובות היסטוריות, עמ' 99–103), ולא מן הנמנע שבקהל שומעיו של נחום היו אנשים שהשתתפו בכיבוש נא אמן. ההרס והשוד הגדול במצרים ודאי נחרתו בזכרונם ובזכרון בני דורם. מצד שני, בהסתמך על התיאור הנרחב שהקדיש הנביא ללחימה בניגוה והוודאות שהביע בפילתה הקרובה, נראה שיש לתארך את פעילות נחום לשנת 612, סמוך לאירועים שחזה. אכן, תוקפי אשור (ככל ומדי) לא הוזכרו בשמם, אבל נראה שנחום ניזון מן השמועות שהגיעו ליהודה על המתרחש באשור הרחוקה. ואין סתירה בין התאריך המוצע בזה לבין התמונה על הגעת מבשר ליהודה, שבפיו החדשה המשמחת: "לא יוסיף עוד לעבור בך בליעל פְּלֶה נכרת" (ב, א). הבשורה מבטאת את ביטחונו של נחום כי ה' ירדוף את אויביו עד סופם, ובעיני רוחו,

1. ספר נחום אצל אנשי כת קומראן

תוכנית אלוהית זו כבר התממשה. ראה להלן בנספח ב על האירועים באשור בשני העשורים האחרונים לקיומה, שהסתיימו בכיבוש נינוה.

1. ספר נחום אצל אנשי כת קומראן

בין המגילות שנתגלו במערות שלחוף ים־המלח ליד ח'רבת קומראן, היו שרידים של שבעה עותקים של ספר תרי־עשר, וכן נמצאו קטעים מספר חיצוני המכונה 'פֶּשֶׁר נחום' מפרי עטם של סופרי כת מדבר יהודה (להלן, סעיף ח). התיבה פֶּשֶׁר משמשת אצלם כמונח למדרש פסוקים מן המקרא שנתפסו כנבואות המתגשמות כבר עתה או עתידות להתגשם בחייהם. רק קרעים אחדים מ'פֶּשֶׁר נחום' שרדו (קטעים מנח' א, ג'ו; ב, יב'ד; ג, א'ה, ייב, יד), ובכל זאת, נודעת להם חשיבות מיוחדת משום הזכרתם של אישים מוכרים מימי בית־שני, כגון אנטיוכוס ודמטריוס מלכי יוון, ו"מושלי כתיים", הם הרומאים. מחבר פֶּשֶׁר נחום מתפלמס עם אויבי הכת המכונים "אפרים" ו"מנשה" – הם הפרושים והצדוקים – שב"מעשיהם הרעים" התעו את ישראל מדרכו של "בית יהודה", המוזהה בכת היחד, שעזבה את ירושלים והתיישבה ליד ים־המלח. דברים אלה עולים בקנה אחד עם דברי יוסף בן־מתתיהו על חלוקת העם לשלוש כתות יריבות (פרושים, צדוקים ואיסים)

2. ספר נחום במסורת ישראל

קריאה בספר נחום לא נכנסה למחזור הרווח של ההפטרות בשבתות ובהגים. ברם במסורת הארץ־ישראלית העתיקה של קריאת התורה במחזור של שלש שנים ומחצה נמצא שהקטע נח' א, יב–ב, ו, יד נקרא כהפטרה לסדר לב (בר' לג, יח–לה, ח). אם נכונה הסברה שבבחירת קטע מן הנביאים ביקשו להאיר פֶּן מסוים של הפרשה, דומה שחכמים מצאו בתיאור של נחום את נקמת ה' באשור על שעינתה את יהודה: "וענתך לא אענך עוד" (א, יב), רמז למעשה שכס בדינה ("וַיַּעֲנֶה"; בר' לב, ב) ונקמת אחיה. פסוקים מספר נחום צורפו לסוף ספר מיכה (מי' ו, טו – נח' א, א–ג, ט) כהפטרה לסדר נג (שמ' יא, א–יב, כח). הקשר נמצא בתיבה "כלה" שבפסוקים: "כשלחו קָלָה גרש יגרש אתכם מזה" (שמ' יא, א) ו"כלה הוא עשה" (נח' א, ט). ראה: J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue* 1, Cincinnati 1940, pp. 269–272, 403–404

ח. נוסח

1. בנוסח המסורה בכתר ארם צובא, ספר נחום מתחלק לארבע יחידות, שלוש פרשיות פתוחות (א, יד; ב, יד; ג, יט) ואחת סתומה (א, יא; בכתב־יד לנינגרד, גם ב, יד סתומה). יש בו ארבעה מקרים של 'קרי וכתוב' (א, ג; ב, א, ו; ג, ג). בחלוקת הפרקים המשתקפת בתרגומים ללועזית, ב, א הוא הפסוק האחרון בפרק א, ופרק ב נפתח בפס' ב (ומסופר בפס' א).

מבוא

2. מתוך שרידי שבע המגילות של ספר תרי"עשר ממערות קומראן (ראה פולור), רק ממגילה אחת, שסימנה 4Qxiig (מהשליש האחרון של מאה א' לפסה"נ), נשתמרו קרעים אחדים מספר נחום ובהם תיבות בודדות מהפסוקים א, ז"ט; ב, ט"א; ג, א"ג, יז. מן המעט ששרד, נראה שהנוסח במגילה זו היה כנוסח המסורה. בשני מקרים יש בה כתיב מלא לעומת נוסח המסורה: א, ז: חוסי ב[ו]; א, ח: ירד[ף חושך].

3. ממצילת תרי"עשר מואדי מרבעאת (Mur xii) מהתקופה הבתר־הרודיינית, נשתיירו כשני שלישים של ספר נחום (ראה מיליק). נוסח המגילה כנוסח המסורה. אבל יש בה מספר רב של קריאות בכתיב מלא ושלוש קריאות שונות: א, ה: ההרים (כך גם בשבעים ובת"י); ג, ח: חיל מים חומתה; ג, יג: אל איב[י].

4. נוסח ספר נחום בפשר נחום (4QpNah; ראה אלגרו; והגהותיו של ר' וייס) הוא, על פי רוב, כנוסח המסורה, אם כי יש גרסות הדומות לנוסח השבעים, כגון "חומותיה", לעומת "חומתה" בנוסח המסורה (ג, ח). הכתיב הוא כתיב מלא טיפוסי למגילות קומראן (למשל, מופיעה ו"ו החיבור במקום ההצמדה הישירה של נוסח המסורה, וכמה מלים מוחלפות בצורה קרובה (למשל, "ארי" במקום "אריה"; "ללביותיו" במקום "ללבאתיו"). אחוז הסטייה מנוסח המסורה בפשר נחום (כ־17%) הוא גדול יחסית, וכמו בפשרים האחרים מקומראן, גם כאן נשאלת השאלה אם יש לראות בסטיות מנוסח המסורה מסורות טקסטואליות אמיתיות או האם הותאם הכתוב לפרשנות הדרשן הבאה לידי ביטוי בפשר? להלן הטקסט המקראי ב'פשר נחום', בהשמטת הפשר (מקומו של הפשר מסומן פ. אין כאן ציון אם הפשר שלם, חסר או קטוע). סטיות מנוסח המסורה מופיעות בהבלטה.

א, ג"ו

ובשערה דרכו ו[ענן א]בק רגליו פ

גוע[ר] בים וייב[שהו פ

אמלל בשן ו]כרמל ופרח לבנן אמלל פ]

הר[ים רעשו ממנו פ

[ל]פני זעמו מי יעמוד ומי יקום [בחרון אפו פ

ב, יב"ד

אשר הלך ארי לביא שם גור ארי [ואין מחריד פ

ארי טורף בדי גוריו מחנק ללביותיו טרף]

פ וימלא טרף [חירה ומעונתו טרפה פ

הנני אלי[כה] נא[ם] ה' צבאות והבעתי בעשן רכב[ה וכפידכח תאכל חרב והכר[תי]

מארץ ט]רפה ולא י[שמע עוד קול מלאככה פ

ג, א"ב

הוי עיר הדמים כולה [כחש פר]ק מלאה פ

לא ימוש טרף וקול שוט וקול רעש אופן וסוס דהר ומרכבה מרקדה פרש מעלה להוב

ח. נוסח

וברק חניית ורוב חלל וכבוד פגור ואין קץ לגויה וכשלו וגויתם פ
 מרוב זנוני זונה טובת חן בעלת כשפים הממכרת גוים בזנותה ומשפחות
 ב[כש]פיה פ
 הגני אליך נאם ה' צ[באו]ת וגלית שולי[ך] על פניך והראת גוים מער[ך] וממלכות
 קלונך פ
 והשלכתי עליך שקוצים [ונ]בלתיך ושמתוך כאורה והיה כול רואיך יודו ממך פ
 ואמרו שודדה נינוה מי ינוד לה מאין אבקשה מנחמים לך פ
 התיטיבי מנו אמ[ן]ן הישבה ב[יארם] פ
 מים סביב לה אשר חילה ים ומים ח[נו]מותיה פ
 כוש עוצמה [מצרים] ... פ
 גם היא בגולה ה[לכה בשבי גם] עולוליה ירושו בראש כל חוצות ועל נכבדיה יורו
 גורל וכול ג[דו]ל[יה] רתקו[ן] בזקים פ
 [...] ותהי נעלמה פ
 [...] מעוז בעיר מאויב פ
 [...] תאנים עם [בכורים]

5. על קרעים קטנים של מגילה (4Q385-6; ראה דימנט), שככל הנראה הכילה חיבור כיתתי לא מוכר, מצוטט נח' ג, ח"י. נוסח הציטטה קרוב לתרגום השבעים יותר מאשר לנוסח המסורה.

היכן חלקך אמון ה[ש]כנה ביארי[ם]
 מים סביב לך ח[ילך] ים ומים חמ[תך]
 כוש מצר[ים] עוצמה [אין קץ לבריתך]
 לוב בסעודך והיא בגולה תלך בש[בי]
 ו[עלליה] י[רטשו] ברא[ש] הר[ים] ועל []
 נכבדיה ידו [גודל וכל גודל]יה בוק[ים]

6. שרידי מגילה ארוכה שכללה את כל ספר תרי"עשר בתרגום ליוונית נתגלו ב'מערות האימה' שבנחל חבר; על פי הכתב, המגילה נכתבה במחצית השנייה של מאה א' לפסה"נ. כ-21 פסוקים מס' נחום ניתנים לפענוח ולשחזור. לפי המהדיר, התרגום קרוב יותר לנוסח המסורה מאשר לנוסח השבעים. התקרבות זו לנוסח המסורה מתבטאת גם בסדר הספרים ובחלוקת הכתוב ליחידות משנה: 'פתחות' ו'סתומות' (ראה טוב).

מבוא

ט. מבחר ביבליוגרפי

פרשנות יהודית מסורתית

ר' שלמה יצחקי (רש"י), מקראות גדולות

דניאל אלקומסי הקראי, פתרון שנים עשר (מהדורת י"ד מרקון), ירושלים תשי"ח, עמ' 51-49

ר' יוסף קרא, מקראות גדולות, דפוס לובלין תרנ"ז

ר' אליעזר מבלגנצי, פירוש על יחזקאל ותרי-עשר (מהדורת ש"א פאונאנסקי), וורשא תר"ע-תרע"ג, עמ' 175-171

ר' דוד קמחי (רד"ק), מקראות גדולות

פירוש תנחום בן יוסף הירושלמי לתרי-עשר (מהדורת הדסה שי), ירושלים תשנ"ב, עמ' 205-188

דון יצחק אברבנאל, פירוש על נביאים אחרונים (הוצאת ספרים אברבנאל), תל-אביב תש"ך, עמ' קנא-קסד

ר' מאיר ליבוש מלבי"ם, פירוש ס' גיא חזיון על תרי-עשר, וורשא תרל"ה (ד"צ ירושלים תשט"ו), עמ' רכב-רכז

ילקוט המכירי על נחום, בתוך ילקוט המכירי על תרי-עשר ב, לונדון תרס"ט

Jefeth b. Ali's Arabic Commentary on Nahum (H. Hirschfeld [ed.]), London 1911

פרשנות חדשה

י' אבישור, אצל ז' וייסמן (עורך), תרי-עשר ב (עולם התנ"ך), תל-אביב תשנ"ד, עמ' 85-66

א"ב אהרליך, מקרא כפשוטו ג, ברלין תרס"א (ד"צ ירושלים תשכ"ט), עמ' 448-443

ב' אופנהיימר, בתוך תרי-עשר ב (פירוש ש"ל גרדון המחודש), תל-אביב תשכ"ט

מ' בולה, בתוך תרי-עשר ב (דעת מקרא), ירושלים תשל"ו

ג' הירשנר, נחום, בתוך תרי-עשר ב (תורה נביאים וכתובים עם פירוש מדעי... א'

כהנא), תל-אביב תר"ץ, עמ' נא-עא

R.J. Coggins, *Israel Among the Nations: A Commentary on the Books of Nahum and Obadiah* (ITC), Grand Rapids, MI 1985, pp. 1-63A.B. Davidson, *The Books of Nahum, Habakkuk and Zephaniah* (CB), Cambridge 1899, pp. 1-41S.R. Driver, *The Minor Prophets. Nahum, Habakkuk, Zephaniah, Haggai, Zechariah, Malachi* (The Century Bible), Edinburgh-London [n.d.], pp. 1-46A.B. Ehrlich, *Randglossen zur hebräischen Bibel* 5, Leipzig 1912, pp. 292-298

ט. מבחר ביבליוגרפי

- K. Elliger, *Das Buch der zwölf Kleinen Propheten II, Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja, Haggai, Sacharja, Maleachi* (ATD), Göttingen 1964, pp. 1–22
- M.H. Floyd, *Minor Prophets 2* (FOTL), Grand Rapids, MI 2000, pp. 1–78
- F. Horst, *Nahum bis Maleachi 2* (HAT) Tübingen 1954, pp. 153–166
- E. Kautzsch, *Hosea bis Chronik* (HS), Tübingen 1910, pp. 57–62
- C.F. Keil–F. Delitzsch, *Commentary on the Old Testament X: Minor Prophets*, Edinburgh 1868 (repr. Grand Rapids, MI 1951), pp. 1–48
- W.A. Maier, *The Book of Nahum. A Commentary*, St. Louis 1959
- K. Marti, *Das Dodekapropheton* (KHAT), Tübingen 1904, pp. 303–325
- B. Renaud, *Michée–Sophonie–Nahum* (Sources Bibliques), Paris 1987, pp. 263–323
- J.J.M. Roberts, *Nahum, Habakkuk, and Zephaniah* (OTL), Louisville, KY 1991, pp. 35–77
- W. Rudolph, *Micha, Nahum, Habakuk, Zephanja* (KAT), Gütersloh 1975, pp. 141–190
- J.M.P. Smith, *A Critical and Exegetical Commentary on Nahum*, in J.M.P. Smith–W.H. Ward–J.A. Bewer, *A Critical and Exegetical Commentary on Micah, Zephaniah, Nahum, Habakkuk, Obadiah and Joel* (ICC), Edinburgh 1911, pp. 265–363
- R.L. Smith, *Micah–Malachi* (WBC), Waco, TX 1984, pp. 61–90
- K. Spronk, *Nahum* (HCOT), Kampen 1997
- G.G.V. Stonehouse, *The Books of the Prophets Zephaniah and Nahum* (WC), London 1929, pp. 73–140
- C.L. Taylor, Jr., *The Book of Nahum* (IB), New York–Nashville 1956, pp. 953–969
- J.D.W. Watts, *The Books of Joel, Obadiah, Jonah, Nahum, Habakkuk and Zephaniah* (CBC), Cambridge 1975, pp. 98–120
- J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten. Die kleinen Propheten übersetzt mit Noten*, Berlin 1892, pp. 31–33, 155–161

מבואות למקרא וספרי יסוד

- מ' כוגן, אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל: מאות ט'-ר' לפסה"נ, ירושלים תשס"ד
- י"ש ליכט, "נחום, ס' נחום", אנצ' מקר' ה, עמ' 801–805
- י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית ד, תל אביב תש"ך, עמ' 356–359
- K.J. Cathcart, "Nahum, Book of", ABD 4, pp. 998–1000

מבוא

- B.S. Childs, *Introduction to the Old Testament as Scripture*, Philadelphia 1979, pp. 440–446
- O. Eissfeldt, *The Old Testament, An Introduction*, New York–Evanston 1965, pp. 413–416
- E. Sellin–G. Fohrer, *Introduction to the Old Testament*, Nashville 1968, pp. 447–451
- E. Lipiński, "Nahum", *Encyclopedia Judaica* 12, Jerusalem 1971, cols. 793–796

לשון וסגנון

- K.J. Cathcart, *Nahum in the Light of Northwest Semitic* (BibOr 26), Rome 1973
- , "More Philological Studies in Nahum", *JNSL* 7 (1979), pp. 1–12

המוזמר האלפביתי

- W.R. Arnold, "The Composition of Nahum 1-2:3", *ZAW* 21 (1901), pp. 225–265
- J.F. Brug, "Biblical Acrostics and Their Relationship to Other Ancient Near Eastern Acrostics", in W.W. Hallo et al. (eds.), *The Bible in the Light of Cuneiform Literature* (Scripture in Context III), Lewiston 1990, pp. 283–304
- D.L. Christensen, "The Acrostic of Nahum Reconsidered", *ZAW* 87 (1975), pp. 17–29
- M.H. Floyd, "The Chimerical Acrostic of Nahum 1:2–10", *JBL* 113 (1994), pp. 421–437
- H. Gunkel, "Nahum 1", *ZAW* 13 (1893), pp. 223–244
- P. Humbert, "Essai d'analyse de Nahoum 1,2–2,3", *ZAW* 44 (1926), pp. 266–280
- A. van Selms, "The Alphabetic Hymn in Nahum I", *Ou-Testamentiese Werkgemeenschap van Suid-Afrika* 12 (1969), pp. 44–45
- R. Tourney, "Chronologie des Psaumes. Le psaume de Nahum", *RB* 65 (1958), pp. 328–335
- S.J. de Vries, "The Acrostic of Nahum in the Jerusalem Liturgy", *VT* 16 (1966), pp. 476–481

מבנה הספר

- B. Renaud, "La composition du livre de Nahum", *ZAW* 99 (1987), pp. 198–219

ט. מבחר ביבליוגרפי

- K. Spronk, "Synchronic and Diachronic Approaches to the Book of Nahum", *OTS* 34 (1995), pp. 159–186
- M.A. Sweeny, "Concerning the Structure and Generic Character of the Book of Nahum", *ZAW* 104 (1992), pp. 364–377

תולדות הפרשנות

- D.L. Christensen, "The Book of Nahum: A History of Interpretation", in J.W. Watts–P.R. House (eds.), *Forming Prophetic Literature. Essays on Isaiah and the Twelve in Honor of John D.W. Watts* (JSOT Suppl. 235), Sheffield 1996, pp. 187–194
- R.J. Coggins, "An Alternative Prophetic Tradition?", in R.J. Coggins–A. Phillips–M. Knibb (eds.), *Israel's Prophetic Tradition. Essays in Honour of Peter Ackroyd*, Cambridge 1982, pp. 77–94
- B. Ego, "The Repentance of Nineveh in the Story of Jonah and Nahum's Prophecy of the City's Destruction – A Coherent Reading of the Book of the Twelve as Reflected in the Aggada", in P.L. Redditt–A. Scharf (eds.), *Thematic Threads in the Book of the Twelve* (BZAW 325), Berlin 2003, pp. 155–164
- J. Nogalski, *Literary Precursors to the Book of Twelve* (BZAW 217), Berlin 1993
- , *Redactional Processes in the Book of the Twelve* (BZAW 218), Berlin 1993

נושאים היסטוריים

- G.W. Ahlström, "Prophetical Echoes of Assyrian Growth and Decline", in H. Behrens et al. (eds.), *DUMU-E₂-DUB-BA-A. Studies in Honor of Åke W. Sjöberg*, Philadelphia 1989, pp. 1–6
- C.J. Gadd, *The Fall of Nineveh*, London 1923
- A. Jeremias–A. Billerbeck, "Der Untergang Nineveh's und die Weissagung- schrift des Nahum von Elkosch", *Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft* 3 (1895), pp. 87–188
- J.D.A. MacGinnis, "Ctesias and the Fall of Nineveh", *Sumer* 45 (1987–88), pp. 4–43
- P. Machinist, "The Fall of Assyria in Comparative Ancient Perspective", in S. Parpola–R.M. Whiting (eds.), *ASSYRIA 1995*, Helsinki 1997, pp. 179–196
- J. Oates, "The Fall of Assyria", in *The Cambridge Ancient History*² III/2, Cambridge 1991, pp. 162–193

מבוא

- A. Parrot, *Nineveh and the Old Testament*, London 1955
- J.E. Reade, "Ninive (Nineveh)", *RLA* 9, Berlin 1998–2001, pp. 388–433
- H.W.F. Saggs, "Nahum and the Fall of Nineveh", *JThS* 20 (1969), pp. 220–225
- J.A. Scurlock, "The Euphrates Flood and the Ashes of Nineveh (Dio. II 27.1–28.7)", *Historia* 39 (1990), pp. 382–384
- D. Stronach, "Notes on the Topography of Nineveh", in M. Liverani (ed.), *Neo-Assyrian Geography*, Rome 1995, pp. 161–170 + viii pls.
- , "Notes on the Fall of Nineveh", in S. Parpola–R.M. Whiting (eds.), *ASSYRIA 1995*, Helsinki 1997, pp. 307–324
- D. Stronach–S. Lumsden, "UC Berkeley's Excavations at Nineveh", *Biblical Archaeologist* 55 (1992), pp. 227–233
- M. van de Mieroop, "A Tale of Two Cities: Nineveh and Babylon", *Iraq* 66 (2004), pp. 1–5
- J. van Doorslaer, "No Amon", *CBQ* 11 (1949), pp. 280–295
- E. Weissert, "Royal Hunt and Royal Triumph in a Prism Fragment of Ashurbanipal", in S. Parpola–R.M. Whiting (eds.), *ASSYRIA 1995*, Helsinki 1997, pp. 339–358
- S. Zawadski, *The Fall of Assyria and Median–Babylonian Relations in Light of the Nabopolassar Chronicle*, Poznan–Delft 1988

מחקרים שונים

- K. J. Cathcart, "Treaty Curses and the Book of Nahum", *CBQ* 35 (1973), pp. 179–187
- J.C. Greenfield, "The Meaning of *Tkwnh*", in *'Al Kanfei Yonah: Collected Studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology* (S.M. Paul–M.E. Stone–A. Pinnick [eds.]), Jerusalem 2001, pp. 258–262
- A. Haldar, *Studies in the Book of Nahum* (Uppsala Universitets Arsskrift 1946:7) Uppsala–Leipzig 1947
- P. Haupt, "The Book of Nahum: A New Metrical Translation", *JBL* 26 (1907), pp. 1–53
- J.R. Huddleston, "Nahum, Nineveh, and the Nile: The Description of Thebes in Nahum 3:8–9", *JNES* 62 (2003), pp. 97–110
- P. Humbert, "La vision de Nahoum 2, 4–11", *AfO* 5 (1928), pp. 14–19
- P. Machinist, "Assyria and Its Image in the First Isaiah", *JAOS* 103 (1983), pp. 719–737

ט. מבחר ביבליוגרפי

- K. Seybold, *Profane Prophetie. Studien zum Buch Nahum* (Stuttgarter Bibelstudien 135), Stuttgart 1989
- B.A. Strawn, *What is Stronger than a Lion? Leonine Image in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, Fribourg–Göttingen 2005, pp. 131–228
- M.A. Sweeney, "Nahum", in *King Josiah of Judah. The Lost Messiah of Israel*, Oxford 2001, pp. 198–207
- A.S. van der Woude, "The Book of Nahum: A Letter Written in Exile", *Instruction and Interpretation* = OTS 20 (1977), pp. 108–126

נוסח

ר' וייס, "נחום ג, א"יא בנוסח המסורה ובפשר נחום", בתוך מחקרי מקרא. בחינות נוסח ולשון, ירושלים תשמ"א, עמ' 210–217

המגילות ממערות קומראן ומואדי מרבעאת

- ד' דימנט, "ציטטה מנחום ג, ח"י בקטע 4Q485–6 מקומראן", אצל ש' יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו, ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 31–37
- R.E. Fuller in E. Ulrich et al., *Qumran Cave 4 X: The Prophets* (DJD 15), Oxford 1997, pp. 271–318, esp. pp. 315–316
- J.T. Milik in P. Benoit et al., *Les Grottes de Murabba'at* (DJD 2), Oxford 1961, pp. 181–205, esp. pp. 196–199
- H.-J. Fabry, "The Reception of Nahum and Habakkuk in the Septuagint and Qumran", in S.M. Paul et al. (eds.), *Emanuel. Studies in the Hebrew Bible, Septuagint, and Dead Sea Scrolls in Honor of Emanuel Tov* (VT Suppl. 94), Leiden 2003, pp. 251–256

פשר נחום

- ד' לייבל, "הערות אחדות ל'פשר נחום'", תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 12–16
- ד' פלוסר, "פרושים, צדוקים ואסיים בפשר נחום", אצל מ' דורמן, ש' ספראי ומ' שטרן (עורכים), ספר זיכרון לגדליה אלון: מחקרים בתולדות ישראל ובלשון העברית, תל-אביב תשל"ל, עמ' 133–168
- J.M. Allegro, *Qumrân Cave 4 I: 4Q158–4Q186* (DJD 5), Oxford 1968, pp. 37–42
- Y. Yadin, "Peshar Nahum (4Q pNahum) Reconsidered", *IEJ* 21 (1971), pp. 1–12
- S.L. Berrin, "Lemma/Peshar Correspondance in Peshar Nahum", in L.H. Schiffman–E. Tov–J. C. VanderKam (eds.), *The Dead Sea Scrolls. Fifty Years after their Discovery*, Jerusalem 2000, pp. 341–350

מבוא

S.L. Berrin, "The Use of Secondary Biblical Sources in Peshet Nahum",
DSD 11 (2004), pp.1-11

מגילת תרי"עשר ביוונית מנחל חבר

E. Tov, *The Greek Minor Prophets Scroll from Nahal Hever (8HevXIIgr), (The
Seiyal Collection I) (DJD 8)*, Oxford 1990